

Оригиналан научни рад

УДК 711.28 (497.11)
Original scientific work**Драгутин Тошић**
Марија Невенић**ПРОСТОРНО ПЛАНЕРСКЕ ОСНОВЕ РАЗВОЈА
МРЕЖЕ НАСЕЉА ОПШТИНЕ ТУТИН**

Извод: У раду је мрежа насеља општине Тутин посматрана као субсистем мрежа насеља функционалног подручја Новог Пазара и Рашког округа. На основу релевантних теоријско-методолошких поставки и индикатора обрађене су њене морфолошке, демографске и функционалне детерминанте. Указано је на потребу њеног даљег развоја у функцији обезбеђивања оптималне валоризације природних и социо-економских ресурса које поседује.

Кључне речи: Општина Тутин, мрежа насеља, демографски развитак, функционална трансформација и диференцијација насеља, микроразвојни нуклеуси, микрорегионализација

Abstract: Settlement network of Tutin community is seen in this paper as a settlement network subsystem of Novi Pazar and Raska county functional area. On the basis of relevant theoretical and methodological indicators, their morphological, demographical and functional determinants have been done. It is pointed out on its further development for optimal valorization of natural and socio-economical resources it has.

Key words: Tutin community, settlement network, demographic development, functional transformation and differentiation of settlements, the micro developing nucleuses, micro regionalization

Увод

По Просторном плану Републике Србије општина Тутин припада функционалном подручју Новог Пазара коме припадају и општине Нови Пазар и Сјеница, тако да се мрежа насеља општине може сматрати субсистемом новопазарског функционалног подручја. У оквиру тог функционалног подручја или функционалног региона видљива је хијерархија општинских центара, субцентара и заједница насеља. Доминантно место у вишестепеној хијерархији општинских центара има Нови Пазар који је у првој хијерархијској равни, у другој је Сјеница, а у трећој је Тутин. Према административно-територијалној организацији Републике Србије, општина Тутин припада Рашком округу, а њен општински центар, заједно са Рашком, заузима трећу позицију у

хијерархији општинских центара. У првој су Краљево и Нови Пазар, а у другој је Врњачка Бања. Иако је Тутин у најнижем хијерархијском рангу општинских центара новопазарског функционалног подручја и Рашког округа његова улога у функционалној организацији, односно у функционалном повезивању и умрежавању насеља има изузетан значај који се огледа у следећем:

– Тутин је центар истоимене општине, која је по попису из 2002. године имала 30.054 становника,

– њему гравитирају свих 92 сеоска насеља општине,

– Тутин има значајну позицију у повезивању Рашког округа са североисточном Црном Гором и северним делом Косова и Метохије,

– Тутин је један од два градска центра (други је Сјеница) који функционално интегришу насеља Пештерске висоравни, долине Ибра и Горњег Колашина,

– Тутин је центар урбане агломерације локалног – општинског значаја, односно пол концентрације становништва и економских активности, под чијим се директним и индиректним утицајем врши демографски, социо-економски, социо-културни, функционални и физиономски преображај насеља околине,

– у њему је сконцентрисано око 30,3% општинског становништва по методологији пописа из 2002. године (када би се применила методологија пописа из 1991. на резултате задњег пописа у Тутину би било 32,5% становништва општине). Степен урбаности је нижи него у Републици (56%) и

– Тутин активно учествује при усаглашавању својих локалних развојних тежњи са развојним тежњама осталих насеља општине и при заједничком усаглашавању са регионалним развојним токовима.

Мрежа насеља општине Тутин је сложен, динамичан, али и недовољно кохерентан систем насеља. Чини га градско насеље Тутин – управно административни центар општине и 92 насеља сеоског типа. Свих 93 насеља је размештено у 58 катастарских општина. До 1979. године свака катастарска општина представљала је атар посебних насеља. Просечна величина територије насеља износи око 8 км².

Континуитет развојног развитка насеља територије општине сеже у далеку прошлост. Остаци материјалне и духовне културе говоре о припадности овог простора средњовековној Србији (манастири Сопоћани – на самој граници општине, и Црна Ријека). Међутим, иницијална основа савремене мреже насеља формирана је у другој половини XVIII и у првој половини XIX века интензивним миграцијама са Косова, Метохије, из Црне Горе и северне Албаније. У том времену развијена је мрежа сеоских насеља разбијеног типа, коју карактерише раздвојеност села на мање и веће засеок формиране по принципу племенских и родбинских веза. Засеоци су неправилно размештени у брдско-планинским деловима и мањим речним доли-

нама. Тај тип насеља у антропогеографској литератури је дефинисан као старовлашки.¹ Егзистенција становништва зависила је од екстензивне сточарске производње базиране на патријархалној социо-економској организацији самоснабдевачких домаћинстава. Контура мреже насеља изразите дисперзности остала је до данас, с тим што је претрпела одређене трансформације изазване континуираном концентрацијом становништва и економских активности у Тутину, који је од 1981. прешао у категорију градских насеља. С обзиром да су насеља најупечатљивији елементи културног пејзажа и главни носиоци функционалне организације и жаришта преображаја геопростора указаће се на основне детерминанте њихове мреже.

Детерминанте мреже насеља општине

Мрежа насеља општине формирана је у специфичним природно-географским условима. Велики утицај на њен развитак и развојне детерминанте имао је сложен комплекс геолошко-орографских, климатско-хидролошких, педолошких и еколошко-вегетацијских особина простора у коме се развила. Комбинацијом узајамног деловања наведених природно-географских особина, у територији општине по принципу микрорегионализације идентификовано је неколико, за развој мреже насеља, битних целина. На првом степену регионалне диференцијације уочљиве су две велике морфо-физиономске целине: Пештерска висораван и планинског масив Мокре горе. Оне су раздвојене кањоном Ибра. Пештерски део општинске територије, на другом степену регионализације, подељен је билом планинског масива Јарут (Марков врх – 1428 м) на северозападни простор који у морфолошком смислу чини долина Точиловске реке и југозападни који чини Доњу Пештер односно долину Ђерекарске реке. Била Ђерекарског омара и Хума (Крстача – 1756 м, Градина – 1502 м, Рупски врх – 1334 м) одвајају од Пештери долину Доловске реке и Штавичку, односно Тутинску котлину. Крајњи југоисточни део општине, са десне стране Ибра, чине северни обронци Мокре горе (Поглед – 2154 м, Страшник – 1942 м, Леденица – 1801 м, Нови врх – 1806, Клински врх – 1808 м). Тај простор назива се и Понор или Мојстирско-драгашки крај. Део територије општине, између језера Газиводе, на југу, и Паљевске реке, на западу, припа-

¹ Антропогеографске и етнографске основе развоја насеља и насељености простора општине Тутин су третирано кроз многобројну литературу. Посебно се истичу радови Милицава Луговца: **Ибарски Колашин, Антропогеографска испитивања** (Српски етнографски зборник, књ. 34, Српска академија наука, Београд, 1954) и **Рожаје и Штавица** (Српски етнографски зборник књ. 5, Српска академија наука, Београд, 1960), рад Ејупа Мушовића: **Тутин и околина** (Београд, 1985) и рад Селима Шаџировића: **Тутин** (Географска енциклопедија насеља Србије, књ. IV, Географски факултет Универзитета у Београду, "Агена" и "Стручна књига", Београд, 2002).

да југозападним обронцима Рогозне. Такав морфолошки склоп и шумско-пашњачка вегетација, уз остале релевантне факторе, утицали су на дисперзност насеља, а у великој мери и на економику становништва.

Демографске детерминанте мреже насеља

У сложенем процесу социо-економске трансформације Србије заснованом на динамичним променама у просторној и социо-економској покретљивости становништва из сеоских насеља у градска или у општинске центре, те из слабије развијених у боље развијена подручја земље, делимично и у друге републике тадашње СФРЈ па и иностранство, и из примарних у секундарне и терцијарно-квартарне делатности, демографски су се трансформисала насеља општине Тутин. Главни покретач тих процеса била је урбанизација чије се фазе сукцесивно смењују и на различите начине просторно манифестују. За разлику од великог дела Србије, овде су се промене одвијале у условима позитивног природног прираштаја становништва.

Општина Тутин је у примарну фазу урбанизације, засновану на постепеној концентрацији управе, занатства, трговине, угоститељства и образовања у општинском центру, ушла тек 70-их година прошлог века. Наиме, 1971. године у Тутину, тада још сеоском насељу, живело је 3.458 становника или 11,7% становништва општине. Секундарну фазу урбанизације подстакла је индустријализација интензивирана 80-их година XX века изградњом погона дрвне, текстилне и индустрије обуће. То се одразило на повећање броја становника општинског центра (1981. у Тутину је живело 6.993 становника, 1991. – 8.840, а 2002. – 11.053).² Терцијарна фаза урбанизације, манифестована ширењем урбаног начина живота и развојем урбаних садржаја у приградским селима и другим сеоским центрима (Рибариће, Лескова, Делимеће...), одвија се у условима економске стагнације.

Процес урбанизације је праћен негативним демографским променама (депопулација већине сеоских насеља, смањење још увек позитивног природног прираштаја, сенилизација пољопривреде, иселјавање радно и репродуктивно способног становништва и сл.), што се имплицира и у демографско-популационим особинама насеља. Урбана концентрација на једној страни и демографско пражњење сеоских насеља на другој, изазвано емиграцијом или смањењем природног прираштаја, а најчешће њиховом комбинацијом, допринели су променама у демографским величинама насеља.

У геопростору општине идентификоване су четири категорије сеоских насеља разврстане према демографској величини, и то:

– патуљаста насеља (мање од 250 становника),

² По методологији пописа 1991. у Тутину је 2002. године живело 11.053 становника, а по методологији последњег пописа у Тутину је живело 9.111 становника.

- мала насеља (250 од 500 становника),
- средња насеља, која имају од 500 до 1.000 становника, у варијан-тама средња мања која броје од 500 до 750 житеља и средња већа насеља, са 750 до 1.000 становника и
- велика насеља (1.000 и више становника).

Данашњу насеобинску структуру општине чини градско насеље Тутин, са 9.111 становника, 63 насеља имају мање од 250 становника, 22 села имају између 250 и 500 житеља, два од 500 до 750 становника, а пет имају између 750 и 1.000 становника (по методологији пописа 2002). Ако би се насеља класификовала по методологији пописа из 1991. та слика би била нешто измењена. Мање од 250 становника имала би 52 насеља, 28 би бројало од 250 до 500 становника, седам од 500 до 750 житеља, једно од 750 до 1.000 становника и четири више од 1.000 житеља. Поређењем ре-центне ситуације са стањем из претходних пописа, уочљива је сукцесија у демографском уситњавању села. Са апсолутним и релативним порастом градског становништва увећао се и број патуљастих и малих насеља, а средњих и великих се смањило. Просечно сеоско насеље 1971. (не рачунају-ћи Тутин, који је тада имао статус сеоског насеља) имало је 282 становни-ка до 1981. увећало се на 288 становника. Од тада се смањило до 2002. го-дине на 227, односно на 272 становника (по методологији ранијих пописа).

Како се демографско смањење и уситњавање сеоских насеља одви-ја у условима позитивног природног прираштаја,³ лако се долази до кон-статације да је тај процес последица емиграције, односно негативног салда миграције. Позитивну стопу салда миграција у периоду 1971–1981. године имало је 25 насеља, у периоду 1981–1991. има 10, а у периоду 1991–2002. тај број се смањило на само седам. У периоду 1991–2002. и општински цен-тар је имао негативан салдо миграције (- 11,8 промила). У том периоду са-мо два села имала су негативан природни прираштај (Добриње и Дулебе). Већину сеоских насеља, карактерише континуирано демографско слабље-ње праћено структурним променама и просторном редистрибуцијом ста-новништва. У почетку, до 1981. локални пол демографске концентрације је био општински центар Тутин, а касније приградска периурбана села која делимично са њим срastaју (Јужни Кочарник, Северни Кочарник, Дубово, Митрова и Жупа). По методологији пописа 2002. године само 10 насеља општине имају пораст становништва, а по методологији пописа 1991. при-мењеној на резултате из 2002. године, демографски их се увећава 19.

Главни одбојни фактори сеоског становништва били су аграрна прена-сељеност, релативно ограничавајући природноеколошки услови за интен-

³ Стопа природног природног прираштаја становништва општине је позитивна, али се континуирано смањује, у периоду 1971–1980. износила 24‰, у периоду 1981–1990. износила је 19,3‰, а од 1991. до 2001. имала је вредност 14,5‰.

живнију пољопривредну производњу, слаба саобраћајна инфраструктура, слаба комунална опремљеност, неразвијена јавносоцијална инфраструктура и недовољан интерес друштва за развој села и пољопривреде. Постепеној демографској концентрацији у општинском центру допринели су лоцирање и развитак индустрије. Са развојем индустрије и кумулацијом других градских функција Тутин постаје све привлачнији за становништво ширег окружења што доводи до пораста његове укупне популације и слабљења популације околине. Просторна редистрибуција становништва општине у корист града и континуирано исељавање у развијеније центре у регионалном окружењу, нарочито у Нови Пазар, имплицирала се и кроз деаграризацију и функционалну трансформацију насеља. Највећи део исељеника са територије општине пронашао је одредиште у суседним општинама Нови Пазар и Сјеница. На пример, 1991. у општини Нови Пазар живело је 6.930 становника исељених из насеља општине Тутин.

Функционална детерминанта мреже насеља

Другу групу битних чинилаца развоја мреже општинских насеља чине функционалне детерминанте. Као и у највећем делу Србије, односно Рашког округа и Новопазарског функционалног подручја, и у геопростору општине Тутин, у периоду секундарне урбанизације, дошло је до концентрације становништва и функција у општинском центру, под чијим утицајима је отпочела функционална трансформација осталих насеља. Све до

Табела 1. – Методологија издавања функционалних типова у мрежи насеља општине Тутин

Функцијски тип насеља	Услов ⁴
Аграрна	I > или = 60%
Аграрно-индустријска	I > II > III
Аграрно-услужна	I > III > II
Индустријска	II > или = 60%
Индустријско-аграрна	II > I > III
Индустријско-услужна	II > III > I
Услужна	III > или = 60%
Услужно-аграрна	III > I > II
Услужно-индустријска	III > II > I

70-их година прошлог века Тутин је био недовољно развијен полифункционални центар (производне, занатске, трговинске, административне, управне, културне здравствене и образовне функције) локалног значаја,

⁴ I, II, III су ознаке за примарне, секундарне и терцијарно-квартарне делатности.

без изражене доминације једне или групе функција. Сеоска насеља углавном су била монофункционална, с тим што су у појединим селима постојали нуклеуси спољних функција (у Рибарићима, Делимеђи и Љесковој).

Промене у функцијској структури насеља, најлакше је пратити на основу индикатора о промени структуре делатности активног становништва које обавља одређена занимања.

Применом наведене методологије, од 1971. до 2002. године, закључено је да је степен функционалне трансформације насеља текао врло споро. Одређени помак је уочен тек 1991. године, када су поред градског насеља и 32 села, имала неаграрну структуру делатности становништва.

Табела 2. – Функционални типови насеља општине Тутин 2002.

Функционални тип	Насеља
Аграрна насеља	Араповиће, Баљен, Баћица, Биохане, Блаца, Бовањ, Бороштица, Браћак, Брегови, Брнишево, Бујковиће, Врапче, Врба, Глоговик, Годово, Горњи Црниш, Градац, Гујиће, Гурдијеље, Гуцевиће, Девреч, Делимеђе, Детане, Добри Дуб, Добриње, Долово, Драга, Дулебе, Ђерекаре, Ервенице, Жуче, Изрок, Јаребице, Јелиће, Ковачи, Кониче, Лескова, Липица, Мелаје, Морани, Набоје, Намга, Ноћаје, Ораше, Паљево, Пископовце, Пленибабе, Попе, Потреб, Пружањ, Рамошево, Режевиће, Рудница, Руђа, Саш, Смолућа, Старчевиће, Суви До, Точилово, Ћулије, Чаровина, Чмањке, Чукоте, Шароње и Шипче
Аграрно-индустријска насеља	Батраге, Веље Поље, Гнила и Лукавица
Аграрно-услужна	Весениће, Глухавица, Жирче, Западни и Источни Мојстир, Орље, Црквине и Шпиљани
Индустријска насеља	Струмце
Индустријско-аграрна насеља	нема
Индустријско-услужна	Жупа
Услужна насеља	Тутин
Услужно-аграрна насеља	Језгровиће, Јужни Кочарник, Митрова, Надумце и Рибариће
Услужно-индустријска	Покрвеник, Радуша, Радуховце и Северни Кочарник
Општина у целини је аграрно-услужна	

Релативно слаба функционална диверзификација насеља је последица неразвијености функције рада. Општина је у 1991. имала аграрни карактер. Око 57% активног становништва било је запослено у делатностима

примарног сектора (пољопривреда – већином на сопственим газдинствима и шумарство – ЈП ”Србијашуме”), 21% активних становника радило је у секундарним делатностима, а 22% у терцијарним делатностима. Општина је припадала типу аграрних које имају тенденцију преласка ка агроиндустријским општинама. Сеоска насеља, кумулативно, припадала су аграрном типу (67,8% активних је упошљавала пољопривреда, 11,4% секундарне делатности и 20,8% терцијарне), док је Тутин имао структуру услужно-индустријског центра (16,3% примарне делатности, 30,2% секундарне и 53,5% терцијарно-квартарне), 31 село је имало одређен степен функционалне трансформације, с тим што је у већини њих и даље аграр запошљавао највећи део активног становништва. До 2002. године стање се није много изменило. Општина је припадала типу аграрно-услужних општина (59,3% активних упошљавају примарне делатности, 12,7% секундарне и 28% терцијарно-квартарне). У Тутину су своју позицију поправиле терцијарно-квартарне делатности на рачун примарних и секундарних (4,6% примарни сектор, 25,8% секундарни и 69,6% терцијарно-квартарни). У сеоским насељима учешће примарног сектора повећало се на 76,4%, секундарних благо смањила на 9,3%, као и терцијарно-квартарних на 15,3%. Број сеоских насеља одређеног степена функционалне трансформације смањило се са 32 на 24.

Све је последица смањења контингента активног становништва, преласка једног његовог дела у категорију издржаваног (лица личним приходом, ученици, студенти), али и иселјавања делимично у Тутин, а делимично у центре рада ван општине. Наведени индикатори говоре да је у последњем међупописном периоду процес деаграризације и функционалне трансформације сеоских насеља у застоју. То се односи и на индустријализацију градског центра, чије активно становништво прелази из секундарних у терцијарно-квартарне делатности. У сеоским насељима доминира функција рада у пољопривреди у оквиру сопствених домаћинстава и газдинстава.

Генерално посматрано, у мрежи насеља општине, запажа се блага, још недовољна диверзификација функција села манифестована смањењем учешћа активног становништва у аграрним делатностима и повећањем броја запослених у секундарним и терцијарним делатностима. Тај процес је нешто израженији у приградским насељима и оним која имају добру доступност општинском центру. Очито је да се око Тутина почео формирати ужи периурбани прстен функционално трансформисаних села. Дакле, само мали део општине је захваћен социо-економском трансформацијом, а остали делови су аграрно хомогени. Поред Тутина, у наведеним процесима, секундарну улогу имало је и насеље Рибариће.

Упоредо са овим, започео је процес дневне миграције радника и ученика и корисника других функција Тутина. Међутим, процес дневне

миграције активног становништва које обавља занимање није развијен (од укупно 7.273 активна становника који обављају занимање у дневној миграцији учествује само 244 или 3,35%). У дневној миграцији учествују и 235 ученика основних и средњих школа и 57 студената⁵ (студирају на факултетима у Новом Пазару). Мало учешће дневних миграната у контингенту активног становништва које обавља занимање последица је континуираног исељавања радноспособног становништва у општински центар или у центре развијеније функције рада (Нови Пазар) и иностранство (земље Западне Европе, БиХ, Словенија и Турска). Дневне миграције становништва могу се и морају користити као планска мера у усмеравању развојних процеса у општини и у успоравању исељавања становништва. Развитком јавног саобраћаја на релацији Тутин сеоска насеља подстакла би се дневна миграција становништва.

Концентрација и трансформација функција у Тутину и ширење његовог утицаја у простор окружења и иницирање дневне покретљивости радне снаге, утичу на реструктурирање делатности и диференцијацију мреже насеља на урбани центар, уски периурбани прстен и чисто рурална подручја. Рурални простор карактерише аграрна хомогеност.

Како би се подстакла функционална трансформација чисто аграрних насеља у руралном делу општине, неопходно је у њима лоцирати прерађивачке погоне индустријског карактера и делатности терцијарног сектора (који неће имати искључиво циљ пружања услуга становништву, већ га и запошљавати – развијати централне и услужне функције) и дати им улогу микроразвојних центара на једној страни, а на другој их треба повезати квалитетном мрежом саобраћајница и интензивирати јавни саобраћај, подстицати дневну миграцију радне снаге и тиме успорити исељавање становништва у Тутин или центре рада у ширем регионалном окружењу. У суштини потребно је применити модел децентрализоване "концентрације" становништва и делатности. Тај концепт у највећој мери одговара принципима одрживог развоја јер је економичан у погледу коришћења простора, енергије и транспорта.

Микроразвојни нуклеуси у принципу треба да буду насеља са развијеном јавносоцијалном инфраструктуром и делатности из сектора услуга у којима би се лоцирали нови индустријски погони прилагођени савременим технологијама и еколошким стандардима, а по могућству и аутохтоним силовинама. Треба подстаћи развитак нових технолошких процеса у индустрији, развојем производње утемељене на аутохтоним ресурсима (дрво, сточарски производи и сл.), отворати нова радна места и омогућити двојна занимања становништва. Комплементарно индустрији потребно је развијати занатске, трговинске, угоститељске, туристичке и културно-образовне делатности, уз подизање квалитета јавносоцијалне инфраструктуре. Подручје

⁵ Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, књ. 6 и 13.

општине има посебну повољност за развој туризма у сеоским газдинствима. Сврсисходно томе, неопходно је донети више подстицајних мера за развој туризма на сеоским газдинствима, али и његових других видова у руралном простору. Комплементарност пољопривреде са осталим делатностима сеоског становништва довела би до успоравања депопулације села и до његовог позитивног социо-економског преображаја. Обнову села и оживљавање сеоске економије треба базирати на креативној интеграцији савремених производних и потрошачких трендова као и валоризацији локалне баштине, ресурса, културе, традиције и знања. Без стимулативног вредновања рада и јавне афирмације квалитета и начина сеоског живота не може се у руралним подручјима задржати становништво нити се може рурални простор развијати, а насеља – села, обнављати. Микроразвојни центри треба да обезбеде комплементарност сеоске и градске економије.

Предиспозиције и одређене иницијативне предности да постану микроразвојни центри, које се морају планским мерама валоризовати, имају Рибариће и Драга или Западни Мојстир, у југоисточном делу општине, Делимеђе и Лескова, у западном, и евентуално Црквина, у североисточном делу општине. Да би се та насеља трансформисала у микроразвојне центре потребно је дефинисати минимум производних и централних функција – функцијски праг, које ће у њима бити развијене у мери да подстицајно делују на просторну и функционалну организацију околине.

Друга, за развој насеља најбитнија функција је становање. Функција становања је, после пољопривреде, највећи потрошач и корисник простора и базни елемент просторног и урбанистичког планирања. Становање, уопштено, а изградња станова посебно, чини важну компоненту социјалног и привредног развоја, организације и уређења простора као и у подизању животног стандарда становништва. Функцији становања комплементарни су услуге јавносоцијалног карактера (образовање, култура, социјалне, здравствене, ветеринарске, комунално-хигијенске делатности), снабдевање, саобраћај, одмор... Основни индикатори развијености те функције су дисперзија становништва и станова као и објеката јавносоцијалне инфраструктуре. И ту је могуће применити модел дисперзне централизације тј. микроразвојних центара, којим би се ускладио размештај становништва са размештајем станова и економских активности. У условима, када се због познате економске ситуације у земљи као и у општини Тутин, не могу очекивати радно интензивне привредне инвестиције, нема потребе да се простор урбаног језгра оптерећује новом стамбеном градњом. На садашњем нивоу привредног развоја требало би се ослонити на постојећу дисперзност стамбеног фонда. Постојећи стамбени фонд мора се третирати као један од развојних ресурса насеља у функцији одрживог и полицентричног развоја општине, што се може постићи лоцирањем производних погона тамо где постоји потенцијална стамбено збринута радна снага. Императив је планско стимулисање и усмеравање

стамбене и стамбено-пословне градње у руралним подручјима. Услови градње морају поштовати аутохтоне принципе и обрасце економске, социјалне, етничке и културне компоненте организације живота становништва у овом делу Србије. У том циљу сеоском становништву је неопходно створити услове за изградњу квалитетних стамбених објеката или за квалитетну реконструкцију старих, уз осигуравање савремених инфраструктурних стандарда (јавносоцијална инфраструктура, саобраћај, телекомуникације, информатика и сл.). Стимулативне мере на том пољу су двојаке, свде се на економске и просторно организационе.

Стамбени фонд општине чини 7.258 станова, од којих су 6.023 намењена сталном становању, 650 се привремено користи, док је 315 станова напуштено. Одмору су намењена 94 стана, а повременим пољопривредним радовима 185 станова. У Тутину је концентрисано 2.186 или 30,1% станова општине (1.996 стално настањених, 183 привремено...), а у осталим насељима је 5.072 стана (4.027 стално насељено, 467 привремено, 313 напуштено, 92 намењено одмору, 165 за обављање повремених пољопривредних радова), што је у пропорцији са размештајем становништва.

Јавносоцијална инфраструктура

На степен социо-економске трансформације просторно-функционалне организације насеља, у будућности у великој мери ће утицати организација јавних служби. Према закону о јавним службама, предузећа или други облици организовања обезбеђују остваривање права грађана и организација као и остварење законом утврђених интереса из домена: образовања, науке, културе, ученичког и ђачког стандарда, здравствене заштите и бриге о деци, социјалног осигурања и здравствене заштите животиња. Јавне службе функционишу путем установа и јавних предузећа. Правило је да њихове организационе јединице буду просторно и хијерархијски организоване у складу са размештајем и потребама становништва. С обзиром да је положај јавних служби у Србији хијерархијски рангован по принципима управно-територијалне организације, у општини оне морају бити организоване тако да буду комплементарне и компатибилне са јавним службама Рашког округа као и да у потпуности задовоље потребе свог становништва. Обавезне јавне службе по правилу требају и морају бити доступне свим грађанима по приближно једнаким условима. То се посебно односи на организацију основног образовања, опште здравствене заштите и ветеринарске службе.

Развитак јавносоцијалне инфраструктуре треба да буде сагласан функцији социјалне, економске и просторне хомогенизације општине на једној страни, али и са, Просторним планом Србије, предвиђеним регионалним развојем Републике, Рашког округа и новопазарског функционалног подручја на другој.

У општини Тутин основним образовањем обухваћено је тренутно око 4.260 ученика, што је за око 2.000 мање него 1991. године. У насељу Тутин су две основне школе са 2.107 ученика или 49,6% ученика општине, што је у диспропорцији са размештајем становништва. Поред њих, на територији општине ради још 12 осморазредних ОШ, и то у селима: Долово (91 ученик), Делимеђе (167), Мелаје (114), Кониче (76), Морани (55), Рибариће (398), Мојстир (49), Драга (132), Црквине (302), Лескова (143), Суви До (112) и Режевиће (80). Услед разбијености насеља и дисперзног размештаја ученика, наведену мрежу осморазредних школа допуњава и 27 четвороразредних са укупно 432 ученика (одељења матичних школа), и то у насељима: Годово (14 ученика), Липица (24), Саш (1), Бујаковиће (6), Добриње (2), Биохане (14), Бовањ (3), Баћица (32), Пружањ (14), Чаровина (26), Добри Дуб (13), Гурдијеље (10), Орље (25), Струмце (7), Старчевиће (16), Источни Мојстир (4), Западни Мојстир (33), Шпиљани (18), Врба (17), Жирче (34), Пископовце (34), Ђерекаре (32), Набоје (17), Браћак (16), Шароње (29) и Рамошево (12).

Одлуком општинске управе одређена су насеља са којих ученици долазе у поједине основне школе, и то:

– ОШ ”Вук Караџић” у Тутину похађају ученици из дела Тутина и из Црниша, Митрове, Жупе, Добриње, Дубова, Гњиле, Шпиљана, Биохана и Бовња,

– ОШ ”Богољуб Чукић” у Тутину похађају ученици из дела Тутина, Лукавице, Јужног и Северног Кочарника, Дулеба, Попе, Вељег Поља, Годова, Детана, Липице, Радуже, Руднице и Саша,

– ОШ ”25. мај” у Делимеђи похађају ученици из Делимеђе, Потреб, Чукота, Глоговика, Чаровине и Гуцевића,

– ОШ у Мелајама гравитирају ученици из Пружња, Баљена, Баћице и Чаровине,

– Одељењу из Конича гравитирају ученици из Доброг Дуба,

– ОШ у Моранима ученици из Шкријеља, Намге и Брњишева,

– ОШ ”Бранко Радичевић” у Рибарићима похађају ученици из Рибарића, Орља, Палјева, Струмца, Старчевића, Орашја, Веснића, Јелића, Изрока, Жуча и Кожља,

– ОШ у Мојстиру гравитирају ученици из Западног и Источног Мојстира, Ђулија и Батрага,

– ОШ у Драги гравитирају ученици из Врбе и Шпиљана,

– ОШ у Црквини похађају ученици из Жирча, Пископовца, Ковача, Радуховца, Глухавице, Смолуће, Блаца и Надумца,

– ОШ у Лесковој похађају ученици из Набоја, Ђерекара, Шипча, Шароња, Јеребица и Граца,

– ОШ У Режевићима похађају ученици из Девреча, Рамошева и Браћка и

– ОШ у Сувом Долу похађају и ученици из Бороштице.

У целини посматрано мрежа основних школа у општини је релативно корелативна са размештајем становништва и његовог школообавезног контингента. Међутим, запажају се проблеми везани за школе са малим бројем ученика (четвороразредне школе са једним, два или мање од десет ученика). С обзиром на тенденцију депопулације и снижавања природног прираштаја у блиској будућности јавиће се потреба за рационализацијом у мрежи основних школа, посебно њихових четвороразредних одељења. Затварање или гашење сеоских четвороразредних школа, мора бити компензирано побољшањем доступности ученицима школа у Тутину или другим њима ближим насељима (организација саобраћаја за ученике, субвенција у цени превоза и др.). Рационализација мреже основних школа треба да буде у складу са прогнозама о демографском развоју појединих насеља и општине у целини. На то упозорава и чињеница да се број ученика за у задњих 15 година смањило са 6.300 на 4.250.

Према пројекцији важнијих функционалних контингената становништва,⁶ контингент школообавезних становника у општини ће се континуирано увећавати, уз постепену диференцијацију између сеоских и градског насеља. У Тутину ће се увећати, са 1.362 на 1.545 становника (2012) односно на 2.227 становника (2022), а у селима смањивати са 3.221 (2002) на 2.684 (2012), те на 2.571 становника (2022).

Средњошколско образовање у општини обавља се у две школе (гимназији и техничкој школи). Гимназију похађају 504 ученика и у њој су запослена 32 радника. Техничка школа спада у стручне, и у њој се образује 523 ученика из струка за: 1) машинство и обраду метала, 2) текстилство, 3) шумарство и обрада дрвета и 4) електротехнику. Око 5% ученика средњих школа су дневни мигранти. Даљи развој средњошколског образовања зависиће и од очекиване реформе образовања у Србији и од потреба за одређеним образовним профилима при будућој диверзификацији привредних делатности у општини.

Предшколско васпитање и образовање у савременом просторном планирању третира се као део јединственог васпитно-образовног система. Организује се у установама које обезбеђују васпитање и образовање деце предшколског узраста, старање о заштити њиховог здравља, правилном психичком и физичком развоју, њиховом одмору, рекреацији, спорту... Развијеност и просторни размештај установа намењених тим делатностима је индикатор бриге друштва за децу, али и нивоа социо-економског развоја. Друштвени интерес за овај вид образовања и васпитања деце у општи-

⁶ Пројекцију функционалних контингената становништва урадила је Светлана Радовановић за потребе израде Просторног плана општине Тутин. Овде су преузети резултати до којих је она дошла.

ни Тутин јавља се осамдесетих година прошлог века. Према наводима у ”Стратегији далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин”,⁷ прва установа овог вида је организована у насељу Делимеђе (1979), затим у Лесковој, Драги, Рибарићу и Црквинама (1980), у Тутину (1981), Моранима (1984) и Сувом Долу (1986). Томе су придодати простори за рад са децом у основним школама у Мелајама, Орљу, Конићу, Шароњама, Долову и Ђерекарама. Према резултатима исте студије око 18,9% популације деце узраста од једне до седам година обухваћено је радом у тим установама. Према подацима служби СО Тутин ове установе имају 574 корисника услуга (15,7% деце узраста од једне до шест година) и 36 запослених. Претходно изнете чињенице указују да се на територији општине врло успешно развија концепт дисперзног размештаја васпитно-образовних установа намењених деци предшколског узраста.

Одређену улогу у функцији образовања и васпитања имају дом културе (допунско образовање ученика и радника, културне манифестације, рад културно-уметничког друштва и сл.), библиотека у Тутину и библиотеке које раде у склопу осморазредних школа у сеоским насељима.

При планирању развоја здравствене заштите и избору стратешких опредељења даљег развоја здравства, неопходно је консултовати здравствену ситуацију на територији општине Тутин на једној страни и на другој утврдити њену садашњу функционалну и просторну организацију. Мрежа установа намењених здравству представља систем функционално и организационо повезаних здравствених организација које су међусобно комплементарне у пружању здравствене заштите становништву.

Примарну улогу у бризи о здрављу у општини има Дом здравља у Тутину. Структуру дома здравља чини 10 организационих јединица са укупно 214 запослених. У оквиру дома здравља постоји део за стационарно лечење са 40 постеља (одељење интерне медицине са 16 постеља, породилиште са 12 постеља и дечје одељење са 12 постеља). У структури запослених 45 су лекари и стоматолози, 100 су медицински техничари, а 69 су особље у помоћним службама. У склопу Дома здравља је апотека (четири фармацеутска техничара и четири помоћна радника). Поред тога у организационој структури здравствене заштите су и три здравствене станице; и то у насељима: Рибариће, Делимеђе и Лескова и две здравствене амбуланте у Драги и Долову. У њима је запослено два лекара, два стоматолога, 14 медицинског и пет помоћних радника. Просечно се годишње обави око 375.000 прегледа. У Тутину раде четири приватне стоматолошке ординације са 15 запослених и три апотеке у приватном власништву са шест запослених. Како индикаторе о материјално техничкој опремљености здрав-

⁷ Види: **Стратегија далекосежног одрживог развоја општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин – социјални развој**, ЕЦПД, фебруар 2004, Београд.

ствених установа немамо, за претпоставити је да је ситуација у том домену на нивоу ситуације у Републици.

На основу стандарда утврђених законом о здравственој заштити, Уредбом о плану мреже здравствених установа и Правилником о условима за обављање здравствене заштите делатности и стања на територији општине може се рећи да организација здравствене заштите у општини задовољава њихова основна начела. Међутим, видљив је недостатак дипломираних фармацеута и лекара специјалиста и стоматолога. Друга група проблема везана је за неравномеран размештај здравствених станица и амбуланти на територији општине и њихову доступност корисницима.

С обзиром на актуелно стање у организацији здравствене заштите грађана, неопходно је у скорој будућности дом здравља у организационом, кадровском и материјално-техничком смислу трансформисати – подићи на виши ниво. Императив је здравствену службу учинити доступном потенцијалним корисницима што се може постићи даљом просторно-функционалном децентрализацијом или организовањем мобилних медицинских екипа које ће у сваком моменту бити у могућности да пруже помоћ становништву, у од центара, удаљеним сеоским насељима. Посебно, треба имати у виду чињеницу да ће са старењем сеоског становништва расти његова потреба за медицинским услугама. Кадровска питања и проблеми који из њих произилазе, могу се решавати одређеним видовима стимулације дефицитарног кадра, лекара специјалиста, стоматолога и дипломираних фармацеута (додела станова, виши лични доходак, стипендирање специјалистичких студија и сл.).

Ветеринарска служба у општини Тутин врши се преко ветеринарске станице у којој су запослена три ветеринара и четири ветеринарска техничара. Њен рад допуњавају ветеринарске амбулante лоциране у Лесковој и Рибарићима са два запослена и ветеринарска апотека у Тутину. С обзиром на чињеницу да је сточарство главна делатност пољопривредног становништва општине, може се констатовати да је ветеринарска служба недовољно развијена. Стога, потребно је ветеринарску службу кадровски и материјално ојачати (изградити више амбуланти у селима са већим сточним фондом, ојачати мобилне екипе ветеринарског особља и афирмисати приватну ветеринарску праксу).

Територијално управна организација општине

Делатности везане за пружање услуга грађанима из домена административно-управних послова у општини Тутин обављају се преко месних канцеларија (МК) и месних заједница (МЗ). Поред тога мрежа МК и МЗ има за циљ да координира и усклађује интересе општине као целине са интересима локалних заједница. Месне канцеларије пружају услуге грађа-

нима из домена управе и администрације, а месне заједнице воде рачуна о економским, јавносоцијалним, културним и политичким интересима грађана. Поред Тутина, месне канцеларије су лоциране у још 12 насеља, и то: Суви До, Лескова, Режевиће, Мелаје, Делимеђе, Детане, Конице, Црквине, Рибариће, Орље, Мојстир и Драга (подаци добијени из секретаријата општине). Та служба запошљава 15 радника. У истим насељима функционишу и месне заједнице.

Поред друштвених делатности које су у функцији јавног интереса, у општини су се развиле и делатности намењене пружању осталих видова услуга како локалном тако и становништву из других делова регије и земље. Највећа концентрација објеката те намене сконцентрисана је у Тутину (трговина, производни и услужни занати, угоститељство, ПТТ саобраћај и сл.). Већина насеља има трговинске објекте са артиклима опште потрошње. Зелену пијацу има само град, а сточне пијаце су у Тутину тј. на територији приградског села Дубова, затим у Делимеђи, Лескови и Рибарићима. Услужни занати развијени су у Тутину, Рибарићу и Мојстиру. У функцији равномерног социо-економског и просторног развоја треба планским мерама утицати на децентрализацију и дисперзан размештај тих активности. Ту, до изражаја може доћи пословна иницијатива дела радне снаге који је у иностранству, а има намеру да се врати у места становања.

Стање и организација мреже насеља – функционална микрорегионализација

На основу анализе просторних, демографских, функционалних и социо-економских детерминанти насеља и развијености јавних служби и јавносоцијалне инфраструктуре у општини Тутин, може се констатовати да је мрежа насеља још у фази развоја коју карактерише процес концентрације становништва и његове делатности и функција у општински центар. Међутим, треба нагласити да се у оквиру мреже насеља почео одвијати процес диференцијације која тежи успостављању одређене хијерархије. Тако да се на основу релевантних чињеница изнетих у претходном делу текста, идентификују степени хијерархије појединих насеља и поља њиховог утицаја. Доминантно место заузима општински центар – Тутин, затим општински субцентар – Рибариће, и четири центра заједнице насеља – Лескова, Делимеђе, Црквина и Западни Мојстир.

Општински центар Тутин има доминантно место у просторно-функционалној организацији општине. Поред тога што је општински центар њему директно гравитирају насеља Штавичке и Доловске котлине. Поље утицаја Тутина захвата насеља: Биохане, Бовањ, Брегови, Бујковиће, Веље Поље, Гнила, Годово, Горњи Црниш, Детане, Добриње, Долово, Дулебе, Ервенице, Жупа, Јужни Кочарник, Северни Кочарник, Липица, Лука-

вица, Митрова, Островица, Попе, Радуша и Саш. У оквиру тог простора издиференциран је део који се директно ослања на град и чине га приградска села Дубово, Митрова, Жупа, Јужни и Северни Кочарник, Веље Поље и Лукавица (карактерише их релативно диверзификована структура делатности активног становништва) и на део насеља изразито аграрне структуре делатности. У овим насељима живи 14.408 становника. Тај број ће се према пројекцији становништва у наредних двадесет година увећати на 18.240 становника.⁸ Објекти јавне и јавносоцијалне инфраструктуре већином су сконцентрисани у Тутину. У југоисточном делу територије одређене предиспозиције да постане локални тј. секундарни центар има насеље Долово.

Функцију општинског субцентра има насеље Рибариће у коме по задњем попису живи 885 становника тј. 943 (по методологији пописа 1991. примењеној на резултате пописа 2002). Насеље има структуру делатности услужно-аграрног сектора (око 56% активног становништва је запослено у терцијарном и квартарном сектору). Томе је допринела концентрација објеката јавносоцијалне инфраструктуре (осморазредна ОШ, пошта, здравствена станица, ветеринарска амбуланта, сточна пијаца, више трговинских радњи, месна канцеларија, пошта, бензинска станица, мотел, угоститељски објекти и сл.). Рибариће има и значајну функцију у повезивању насеља тутинске општине са насељима општина Нови Пазар, Зубин Поток, Косовска Митровица, Исток и Рожаје. Функција саобраћајног чворишта регионалног ранга даје му потенцијалну улогу општинског субцентра. Директно поље утицаја Рибарића захвата 15 насеља, и то: Весниће, Врапче, Жуче, Изрок, Јабланица, Језгровиће, Јелиће, Ораше, Орље, Паљево, Попиће, Старчевиће, Струмце и Чмањке. Поред тога, преко Рибарића обавља се просторно-функционална кореспонденција дела насеља која припадају пољу утицаја центара заједнице села Источни Мојстир са Тутиним, а делимично и са Новим Пазаром. У овако формираној заједници насеља 2002. године живело је 3.790 становника, према пројекцији до 2022. тај број ће се смањити на 3.438 становника. Међутим у условима појачане концентрације функција и активирањем туристичких потенцијала језера Газивода и мојстирско-драгашких планина – Понора, Рибариће и суседна насеља имали би могућност демографског раста.

У југоисточном делу општине, у простору са десне стране Ибра и у делу његовог кањона иницијативне предности да постану центри заједнице насеља имају Западни Мојстир и Драга (актуелно стање даје одређену предност западном Мојстиру, али у случају валоризације мојстирско-драгашког простора тј. Понора – северни обод Мокре горе, ту функцију доби-

⁸ Пројекције становништва за општински центар и општинске субцентре за 2022. годину урадила је Светлана Радовановић у оквиру пројекта **Просторни план општине Тутин**.

ла би Драга). Западном Мојстиру гравитирају насеља Батраге, Врба, Драга, Источни Мојстир, Чулије и Шпиљани. Простор ове заједнице села је релативно ретко насељен, у њему живи око 2.200 становника, а према пројекцији развика становништва 2022. бројаће око 2.000 становника. Слично као и код Рибарића, у случају активирања туристичких потенцијала Мокре горе тј. Понора број становника би се увећао. Део ове заједнице села гравитира Рибарићима и Новом Пазару.

У североисточном делу општине функцију потенцијалног центра заједнице насеља имају Црквине. Насељу Црквине којим пролази пут регионалног значаја Тутин – Нови Пазар, гравитирају села у сливу Себечевске реке, и то: Блаца, Глуховица, Жирче, Ковачи, Надумце, Пископовце, Покрвеник, Радуховце, Руђа и Смолућа. По попису становништва 2002. у том простору је живело 1.965 становника, а према пројекцији 2022. године ту ће живети око 1.600 становника. У структури делатности активног становништва доминирају аграрне делатности. Села овог микрофункционалног подручја су демографски уситњена. Црквине имају функцију повезивања општинских територија Тутина и Новог Пазара.

Западни део општине је у просторно-функционалном погледу издиференциран на југозападни део у којем је функцију центра заједнице села почела да преузима Лескова и у северозападни са центром у Делимеђи. Функционална микрорегионална подручја су аналогна са природно-географским целинама тог простора.

Функционалном подручју, односно потенцијалном центру заједнице насеља, Лескове припадају сеоска насеља смештена на Пештерској висоравни, између Хума и Ђерекарског омара, на истоку, и Јаруга, на северу. Поред Лескове у њен састав улазе и села Бороштица, Браћак, Градац, Девреч, Ђерекаре, Јаребице, Набоје, Рамошево, Режевиће, Суви До, Шароње и Шипче. Лесковој, позицију центра заједнице села омогућава концентрација објеката јавносоцијалне инфраструктуре (осморазредна ОШ, здравствена станица, месна канцеларија, више продавница...) и фабрика тресета. По попису из 2002. на територији те заједнице села живело је 3.144 становника, а према пројекцији за 2022. ту ће бити око 1.720 становника. Како овај крај има изразито повољне услове за развој сточарства и више видова туризма, њиховом валоризацијом створили би се услови за успоравање депопулације.

Улогу потенцијалног центра заједнице насеља у североисточном делу општине има насеље Делимеђе. У Делимеђи су концентрисане функције јавноуслужног (осморазредна ОШ, здравствена станица, месна канцеларија, продавнице мешовите робе, кафана и др.) и производног карактера (млекара) које јој дају функцију централног насеља. Условно јој гравитира 20 села, и то: Араповиће, Баљен, Баћица, Брњишево, Глоговик, Гујиће, Гурдијеље, Гуцевиће, Добри Дуб, Кониче, Мелаје, Морани, Намга, Ноћаје,

Пленибабе, Потреб, Пружањ, Точилово, Чаровина и Чукоте. У структури делатности становништва тих насеља доминира примарни сектор. У овим селима данас живи око 4.040 становника, а по пројекцији 2022. године, ту ће живети око 2.660 становника. Делимеђе имају потенцијал да постану микроразвојни центар општине.

Социо-економска и функционална трансформација насеља општине Тутин, артикулисана је и усмеравана искључиво из општинског центра – Тутина, који је од 70-их година прошлог века постепено добијао улогу пола раста становништва и економских активности. Да би се та улога и даље развијала и квалитативно трансформисала у улогу значајног пола развоја, неопходно је развијати више Тутину комплементарних субцентра са развијеним функцијама рада, услуга, културе, образовања и управе (Рибарићи, Делимеђе, Лескова, Западни Мојстир или Драга и Црквине). Најпогоднији модел за то је модел микроразвојних нуклеуса. Планским активирањем микроразвојних нуклеуса успорила би се депопулација, на једној страни, а, на другој, би се створили услови за уравнотежен социо-економски развитак општине.

Dragutin Tošić
Marija Nevenić

SPATIAL PLANNING BASIS OF SETTLEMENT NETWORK DEVELOPMENT IN TUTIN COMMUNITY

Summary

Tutin community settlement network is a complex, dynamic and insufficiently coherent settlement system. According to the Spatial Plan of Serbia it is a part of Novi Pazar functional area. It is consisted of the Tutin urban settlement (9111 inhabitants) and 92 rural settlements in which 20.943 inhabitants lived, by the Census 2002. Community urbanization level (30,3%) is lower than the level of urbanization of the Republic of Serbia. The settlement's network is characterized by a demographic growth of its urban center and continuing population decrease in rural settlements. In the whole, community has positive natural increment with slowly decreasing rates from 1971 year and with negative migration balance. Internal movings within community are visible by the town-village relation and external on the relation between community Tutin and community Novi Pazar. The level of functional transformation of rural settlement is relatively low. There are 24 villages with determined level of functional transformation in the homogeneous rural space.

The model of decentralized concentration of the population and functions is provided as the most favorable model of the future spatial and functional organization of the community. It is necessary to locate the industrial and handicraft processing facilities as well as tertiary sector services, because of the better functional transformation of the

agricultural settlements in the rural part of the community. In principal, micro developing nucleuses should be settlements with developed public and social infrastructure and activities from the services domain. They could locate new industrial facilities regulated with the latest technologies and ecological standards, possibly with autochthon raw materials. Certain predispositions for that have Ribarici, Draga and West Mojstir, Crkvina, Delimedje and Leskova. Village renewal and bringing back to life rural economy should be based on the creative integration of contemporary production and consumption trends as well as on the valorization of local inheritance, resources, culture, tradition and knowledge.